

प्रश्नोपनिषद् 2रा प्रश्न

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ ।भगवन् कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते ? कतर एतत् प्रकाशयन्ते ? कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ 2.1 ॥

अथ ह एनम् भार्गवः वैदर्भिः पप्रच्छ, भगवन् कति एव देवाः प्रजाम् विधारयन्ते ? कतर एतत् प्रकाशयन्ते ? कः पुनः एषाम् वरिष्ठ इति?

अथ आता अव्यय

ह खरेच अव्यय

एनम् ह्यांना इदम् पुं. द्वि. ए. व.

भार्गवः भार्गव पुं. प्र. ए. व.

वैदर्भिः वैदर्भ पुं. तृ. ब. व.

पप्रच्छ विचारले प्रच्छ् धातु कर्तरि लिट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

भगवन्

कति किती कति प्र. ब. व.

एव सुद्धा अव्यय

देवाः देव पुं. प्र. ब. व.

प्रजाम् प्रजा स्त्री. द्वि. ए. व.

विधारयन्ते धारण करतात वि+धृ धातु + णिच् प्रत्यय कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ब. व.

कतर यापैकी कोण कतर पुं. प्र. ए. व.

एतत् हा एतद् नपुं. प्र. ए. व.

प्रकाशयन्ते प्रकाशित करतात प्र+काश् धातु + णिच् प्रत्यय भ्वादिः कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद
प्र. पु. ब. व.

कः कोण किम् पुं. प्र. ए. व.

पुनः अव्यय

एषाम् ह्यांच्यात इदम् पुं. ष. ब. व.

वरिष्ठः श्रेष्ठ वरिष्ठ पुं. प्र. ए. व.

इति असे अव्यय

प्रजा कुठुन निर्माण होतात हे आपण पहिल्या प्रश्नात जाणून घेतले. आता दुसरा प्रश्न विदर्भातील भार्गवाने पिप्पलाद ऋषींना विचारला आहे. हा प्रश्न वरवर पाहता अगदी साधारण वाटू शकतो. सजीवांना धारण करणारे आणि प्रकाशित करणारे देव ह्या संबंधी हा प्रश्न विचारला आहे.

दिक् धातु म्हणजे प्रकाशित करणे ह्यापासून तयार झालेला शब्द देव. ह्याचा अर्थ नक्की कसा समजून घ्यायचा? आपल्याला ज्ञान देऊन प्रकाशित करणारी आपली ज्ञानेन्द्रिये. ह्या बदल तर भार्गव ऋषी विचारत नसतील ना. आधीच्या प्रश्नातील शेवटच्या मंत्रात ब्रह्मलोक कोणाला प्राप्त होते ह्याचे विवेचन केले आहे, त्याचा कदाचित ह्या मंत्राशी संबंध असावा.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

आता विदर्भाच्या भार्गवाने त्यांना प्रश्न विचारला, भगवन्! प्रजांना किती देव धारण करतात. त्यापैकी कोण ह्याला प्रकाशित करतात, तसेच ह्यामध्ये कोण श्रेष्ठ आहे?

तस्मै स होवाच - आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति । वयं एतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामः ॥2.2 ॥

सः तस्मै ह उवाच आकाशः ह वै एषः देवः वायुः अग्निः आपः पृथिवी वाक् मनः चक्षुः श्रोत्रम् च ते एतत् बाणम् प्रकाश्य अभिवदन्ति वयम् अवष्टभ्य विधारयामः

सः तो तद् पुं. प्र. ए. व.

तस्मै त्याला तद् पुं. च. ए. व.

ह खरेच अव्यय

उवाच म्हणाले वच् धातु बोलणे कर्तरि लिट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

आकाशः आकाश पुं. प्र. ए. व.

ह खरेच अव्यय

वै खरोखर अव्यय

एषः हा एतद् पुं. प्र. ए. व.

देवः देव पुं. प्र. ए. व.

वायुः वायु पुं. प्र. ए. व.

अग्निः अग्नि पुं. प्र. ए. व.

आपः आप पुं. प्र. ए. व.

पृथिवी पृथिवी स्त्री. प्र. ए. व.

वाक् वाच् स्त्री. प्र. ए. व.

मनः मनस् नपुं. प्र. ए. व.

चक्षुः चक्षुस् पुं. प्र. ए. व.

श्रोत्रम् श्रोत्र नपुं. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

ते ते तद् पुं. प्र. ब. व.

एतत् हे एतद् नपुं. द्वि. ए. व.

बाणम् कार्यकारण समूह बाण पुं. द्वि. ए. व.

प्रकाश्य महात्म्य प्रकट करून प्र + काश् धातु + ल्यप् प्रत्यय

अभिवदन्ति बोलू लागले अभि+वद् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

वयम् आम्ही अस्मद् प्र. ब. व.

अवष्टभ्य आधार देऊन अव + स्तम्भ् धातु + ल्यप् प्रत्यय

विधारयामः धारण करतो धृ + णिच् धातु रूप - कर्तरि प्रयोग लट् लकार परस्मैपद उ. पु. ब. व.

पहिल्या प्रश्नाच्या उत्तरात आपण प्रजा कशी निर्माण होते त्याचे विवेचन वाचले. नुसते सजीव निर्माण होऊन चालत नाही तर त्या सजीवांच्या पालनपोषणाची पण सोय करावी लागते. सजीवांचे निरनिराळे अवयव, त्यांची ज्ञानेन्द्रिये आणि कर्मेन्द्रिये आणि आपल्या आजूबाजूचे वातावरण म्हणजेच पंचमहाभूते ह्यांच्या उत्पत्ती चे विवेचन सुद्धा आपल्याला वैदिक साहित्यात वाचायला मिळते. 3 प्रकारचे प्राण आपल्याला माहीत आहेत. समष्टी पातळीवर परमात्मा आणि यष्टी पातळीवर

जिवात्मा आणि आपला श्वास. जरी परमात्म्याचे अंश प्रत्येक जीवामध्ये असले तरी प्रत्येक जीवामधील इन्द्रियांचे कार्य सुरळीत चालू राहिल अशा प्रभावी शक्ती म्हणजे निरनिराळ्या देवता अशी मान्यता आहे. आपल्या शरीरातील प्राण एकच पण त्याची व्याप्ती आणि शक्ती चे स्वरूप ह्या मंत्रात सांगितले आहे. चैतन्य शक्ती शिवाय काहीच शक्य नाही.

केनेषितं पतति प्रेषितं मनः। केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः। केनेषितां वाचमिमां वदन्ति। चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥केनोपनिषद् 1.1॥

कोणाच्या प्रेरणेने मन बाह्य विषयांचा विचार करते? कोणामुळे पहिला श्वास सुरू होतो? कोणाच्या इच्छेने ही वाणी बोलू लागते? कोणत्या दैवी शक्तींमुळे डोळ्यांचे आणि कानांचे कार्य घडते?

प्रत्येक महाभूताचा आवाका लक्षात घेता अवकाश आणि वायू सर्वात मोठे आहेत. पृथ्वी पेक्षा जळाचे आकारमान मोठे आहे हे अगदी शास्त्रीय दृष्ट्या बरोबर आहे. प्रत्येक महाभूताची तन्मात्रा एकमेकात मिसळून गेल्या आहेत आणि अवकाशात सर्व काही सामावलेले आहे. आपले शरीर मात्र पृथ्वी आप वायू आणि अग्नी यांचे बनले आहे.

शिष्याने विचारलेल्या दुसऱ्या प्रश्नाचे उत्तर ह्या मंत्रात ऋषी देत आहेत.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

ते त्याला म्हणाले, आकाश खरोखरच देव आहे. वायू अग्नी आप पृथ्वी वाक् मन डोळे आणि कान प्रकट होऊन, ह्या शरीराला प्रकाशित करून म्हणतात, आम्हीच ह्याला आधार देऊन धारण करतो.

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच। मा मोहमापद्यथ अहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति तेऽश्रद्धधाना बभूवुः ॥2.3॥

वरिष्ठः प्राणः तान् उवाच मोहं मा आपद्यथ अहम् एव एतत् आत्मानं पञ्चधा प्रविभज्य एतत् बाणम् अवष्टभ्य विधारयामि। ते अश्रद्धधानाः बभूवुः ॥

वरिष्ठः वरिष्ठ पुं. प्र. ए. व.

प्राणः प्राण पुं. प्र. ए. व.

तान् त्यांना तद् पुं. द्वि. ब. व.

उवाच म्हणाला वच् धातु बोलणे कर्तरि प्रयोग लिट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

मोहम् मोह पुं. द्वि. ए. व.

मा नको अव्यय

आपद्यथ आपद् धातु कर्तरि लोट् लकार आत्मनेपद म. पु. ब. व.

अहम् मी अस्मद् प्र. ए. व.

एव सुद्धा अव्यय

एतत् हे एतद् नपुं. प्र. ए. व.

आत्मानम् आत्मन् पुं. द्वि. ए. व.

पञ्चधा पाच प्रकार

प्रविभज्य विभागून प्र+वि+भज् धातु + ल्यप् प्रत्यय

एतत् हे एतद् नपुं. प्र. ए. व.

बाणम् कार्यकारण समूह बाण पुं. द्वि. ए. व.

अवष्टभ्य आधार देऊन अव+स्तम्भ् धातु +ल्यप् प्रत्यय

विधारयामि धारण करतो वि + धृ + णिच् धातु रूप - कर्तरि प्रयोग लट् लकार परस्मैपद उ. पु. ए. व.

ते ते तद् पुं. प्र. ब. व.

अश्रद्धधानाः अविश्वास

श्रत् +दधान पुं. प्र. ब. व.

(श्रत्+धा धातु+शानच् प्रत्यय)

बभ्रुवुः झाले भू धातु होणे कर्तरि प्रयोग लिट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

हया मंत्रात आपला प्राण आणि इतर देवता यांच्या काल्पनिक संवादातून आपल्याला नेमके ज्ञान देण्याचा प्रयत्न हया मंत्रात केलेला दिसतो. पंचमहाभूतांच्या निरनिराळ्या देवता तसेच आपल्या इन्द्रियांच्या सुद्धा निरनिराळ्या देवता आहेत असे मानले जाते. कोणी चांगला चित्रकार असतो तर कोणी गायक, तर कोणी विद्वान. इन्द्रियांची क्षमता प्रत्येक व्यक्तीमध्ये वेगवेगळी, शिवाय ती त्याच व्यक्तीमध्ये कमी जास्त सुद्धा होत असते, हयाच कारणाने इन्द्रियांच्या निरनिराळ्या देवता अशी मान्यता मिळाली असावी.

दिक् (शब्द), वात (स्पर्श),

अर्क (रूप), वरूण (रस),

अश्विनीकुमार (गंध),

अग्नी देवता (वाणी),

इन्द्र (हात), उपेन्द्र (पाय),

यम विसर्ग (पायू),

प्रजापति (कामसुख)

चंद्र संकल्प (मन)

ब्रह्म निश्चय सर्वांगीण विचार (बुद्धी) विष्णू चिंतन (चित्त)

शंकर (अहंकार). असे असले तरी, हया सर्वांमध्ये चेतना शक्ती नसेल तर इन्द्रिये कामे कशी करणार? प्राणाचे महत्त्व अधोरेखित करण्यासाठी ऋषींनी त्याला एक व्यक्तीमत्व असे संबोधले आहे. पाच प्रकारचे प्राण आपल्या शरीरात कार्यरत असतात, त्यांच्या कार्यानुसार वेगवेगळ्या भागांमध्ये त्यांचे स्थान निश्चित केले आहे. प्राण, अपान, समान, उदान आणि व्यान, हे वायू शरीरात वेगवेगळी कार्ये करतात.

हया मंत्रात पिप्पलाद ऋषी असे सांगत आहेत की (आधीच्या मंत्राचा संदर्भ घेऊन) त्यांच्यातील वरीष्ठ प्राण त्यांना म्हणाला चुकीची समजूत करून घेऊ नये, मीच स्वतःचे पाच भाग करून या शरीराला आधार देऊन धारण करतो. पण त्यांनी विश्वास ठेवला नाही.

सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रतिष्ठन्ते। तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रतिष्ठन्त एवम् वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥2.4॥

सः अभिमानात् ऊर्ध्वम् उत्क्रमते इव तस्मिन् उत्क्रामति अथ इतरे सर्वे एव प्राणाः उत्क्रामन्ते तस्मिन् च प्रतिष्ठमाने सर्वे एव प्रातिष्ठन्ते।

तत् यथा मधुकरराजानम् उत्क्रामन्तं सर्वाः एव मक्षिकाः उत्क्रामन्ते तस्मिन् प्रतिष्ठमाने सर्वाः एव प्रतिष्ठन्ते

एवं वाक् मनः चक्षुः श्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥

सः तो तद् पुं. प्र. ए. व.

अभिमानात् रूष्ट अभिमान पुं. पं. ए. व.

ऊर्ध्वम् वरती ऊर्ध्व नपुं. प्र. ए. व.

उत्क्रमते जातो उत्+क्रम् धातु जाणे +अच् प्रत्यय कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व.

इव जसे अव्यय

तस्मिन् तो तद् पुं. स. ए. व.

उत्क्रामति वर जाऊ लागला उत्क्रामत् (वि.)उत्+क्रम् धातु+अच्, शतृ प्रत्यय पुं. स. ए. व.

अथ आता अव्यय

इतरे इतर पुं. प्र. ब. व.

सर्वे सर्व पुं. प्र. ब. व.

एव सुद्धा अव्यय

प्राणाः प्राण पुं. प्र. ब. व.

उत्क्रामन्ते वर जाऊ लागले उत्+क्रम् धातु + अच् प्रत्यय कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ब. व.

तस्मिन् तो तद् पुं. स. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

प्रतिष्ठमाने स्थिरावला प्रतिष्ठमान पुं. स. ए. व.

सर्वे सर्व पुं. प्र. ब. व.

एव सुद्धा अव्यय

प्रातिष्ठन्ते स्थिरावले प्रा+ स्था धातु कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ब. व.

तत् तो तद् पुं. प्र. ए. व.

यथा जसे अव्यय

मधुकरराजानम् मधुकरराजन् पुं. द्वि. ए. व.

उत्क्रामन्तम् उठून गेला असता उत्+क्रम् धातु +अच् पुं. द्वि. ए. व.

सर्वाः सर्वा स्त्री. प्र. ब. व.

एव सुद्धा अव्यय

मक्षिकाः मक्षिका स्त्री. प्र. ब. व.

उत्क्रामन्ते उडून जातात उत्+क्रम् धातु + अच् प्रत्यय कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ब. व.

तस्मिन् तसा तद् पुं. स. ए. व.

प्रतिष्ठमाने स्थिरावतो प्रतिष्ठमान पुं. स. ए. व.

सर्वाः सर्वा स्त्री. प्र. ब. व.

एव सुद्धा अव्यय

प्रतिष्ठन्ते स्थिरावतात प्र + स्था धातु कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ब. व.

एवम् म्हणून एव पुं. द्वि. ए. व.

वाक् वाच् स्त्री. प्र. ए. व.

मनः मनस् नपुं. प्र. ए. व.

चक्षुः चक्षुस् पुं. प्र. ए. व.

श्रोत्रं श्रोत्र नपुं. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

ते तद् पुं. प्र. ब. व.

प्रीताः प्रीता स्त्री. प्र. ब. व.

प्राणम् प्राण पुं. द्वि. ए. व.

स्तुन्वन्ति स्तुती करू लागले स्तुन्वत् स्तु धातु शानच् प्रत्यय नपुं. प्र. ब. व.

आपली कर्मेन्द्रिये आणि ज्ञानेन्द्रिये हयापेक्षा श्रेष्ठ आपले प्राण आहेत हे आवर्जून सांगण्याचा प्रयत्न पिप्पलाद ऋषी अतिशय रंजक पद्धतीने आपला मुद्धा राणी मधमाशीचे उदाहरण देऊन समजावून सांगत आहेत. राणी आणि कामगार मधमाश्यांची कार्यपद्धती त्याकाळी चांगलीच माहित होती असे

दिसते आहे. तसेच वायू वजनाने हलके असल्याने वरच्या दिशेला जातात म्हणून प्राणवायू सुद्धा आकाशाच्या दिशेने जातो हे आपल्या मनात पक्के ठसलेले आहे,म्हणून अशीच वाक्यरचना केलेली दिसते.

शीर सलामत तो पगडी पचास ह्या म्हणीचा अर्थ येथे लागू पडतो. मराठीत अर्धमेले होणे असा शब्द आहे. असा अनुभव ज्यांनी घेतला असेल त्यांना ह्या मंत्राचा अर्थ मनापासून पटेल. शरीरात प्राण असेल तर सर्व काही आलबेल असते नाहीतर इन्द्रियांना काहीच अर्थ नाही. जरी सजीवांच्या निर्मिती साठी प्राण आणि रयि दोन्ही महत्वपूर्ण आहेत तरी, प्राण नसेल तर काहीच नाही.

आधीच्या मंत्रात वरीष्ठ प्राण हेच शरीराचे मुख्य आधारस्तंभ आहेत असे म्हटल्यावर इतर इन्द्रियांनी त्यावर विश्वास ठेवला नाही असे म्हटले होते त्यावर ह्या मंत्रात पिप्पलाद ऋषी असे सांगत आहेत की

तो प्राण अभिमानाने (रूष्ट होऊन) शरीराबाहेर जात असता त्यावेळी इतर सर्व प्राणाप्रमाणे बाहेर पडू लागले. प्राण परत स्थिरस्थावर झाल्यावर ते सुद्धा परत स्थिरावले. जसे राणी मधमाशी आपल्या स्थानावरून विस्थापित झाली की इतर मधमाशी विस्थापित होतात आणि राणी माशी स्थिरस्थावर झाल्यावर त्या सुद्धा स्थिरावतात. त्याचप्रमाणे वाचा, मन, डोळे आणि कान यांची स्थिती झाली. (त्यांना त्यांच्या मर्यादा समजल्या, नतमस्तक होऊन) त्यांनी प्रेमपूर्वक प्राणाची स्तुती करण्यास सुरुवात केली.

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुः एष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चांमृतं च यत् ॥

2.5 ॥

एषः अग्निः स् तपति एषः सूर्यः एषः पर्जन्यः एषः मघवान् एषः वायुः एषः देवः पृथिवी रयिः सत् असत् च अमृतं च यत् ॥

एषः हा एतद् पुं. प्र. ए. व.

अग्निः अग्नि पुं. प्र. ए. व.

तपति तप्त होतो तप् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

एषः हा एतद् पुं. प्र. ए. व.

सूर्यः सूर्य पुं. प्र. ए. व.

एषः हा एतद् पुं. प्र. ए. व.

पर्जन्यः पर्जन्य पुं. प्र. ए. व.

एषः हा एतद् पुं. प्र. ए. व.

मघवान् इन्द्र मघवन् पुं. प्र. ए. व.

एषः हा एतद् पुं. प्र. ए. व.

वायुः वायु पुं. प्र. ए. व.

एषः हा एतद् पुं. प्र. ए. व.

देवः देव पुं. प्र. ए. व.

पृथिवी पृथिवी स्त्री. प्र. ए. व.

रयिः पदार्थ रयि पुं. प्र. ए. व.

सत् सत् नपुं. प्र. ए. व.

असत् असत् नपुं. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

अमृतम् अमृत नपुं. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

यत् जो यद् पुं. प्र. ए. व.

आधीच्या मंत्रात इन्द्रिये प्राणाचे महत्त्व समजल्यामुळे प्राणाची स्तुती करू लागले असे वाचले होते त्याचे वर्णन ह्या मंत्रात केले आहे. प्राण आणि रयि ह्या जोडीविषयीचा उल्लेख आपण 1.4 मध्ये वाचला होता. आता प्राण ह्या संज्ञेचा व्यापक अर्थ आपण समजून घेणार आहोत. प्राण हा फक्त

शरीराचाच आधार नाही, तर तो विश्वाचा आधार आहे. electroweak force म्हणजे एकशक्ती ह्या प्रबंधासाठी 1979 मध्ये नोबेल पारितोषिक देण्यात आले त्याच 'एक चैतन्यशक्ती' ला वैदिक साहित्यात प्राण असे म्हटले आहे.

ह्या मंत्रात पिप्पलाद ऋषी असे सांगत आहेत की

(सर्व जण स्तुती करत म्हणाले) हा (प्राण) अग्निरूपाने तप्त होतो, हाच सूर्य आहे, हाच वायू आहे, हा प्राण देवच पृथ्वी आणि रयि आहे. तसेच हा सत् असत् आणि अमृतस्वरूप परमात्मा आहे.

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् । ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ 2.6॥

रथनाभौ अराः इव प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्। ऋचः यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥

रथनाभौ रथनाभि स्त्री. स. ए. व.

अराः अरा स्त्री. प्र. ए. व.

इव जसा अव्यय

प्राणे प्राण पुं. स. ए. व.

सर्वम् सर्व नपुं. प्र. ए. व.

प्रतिष्ठितम् प्रतिष्ठित नपुं. प्र. ए. व.

ऋचः ऋच पुं. प्र. ए. व.

यजूंषि यजुर्वेदाचे मंत्र यजुष् नपुं. प्र. ब. व.

सामानि सामवेदचे मंत्र सामन् नपुं. प्र. ब. व.

यज्ञः यज्ञ पुं. प्र. ए. व.

क्षत्रम् प्रयत्न क्षत्र नपुं. प्र. ए. व.

ब्रह्म ब्रह्मन् नपुं. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

आपण वेदांना अपौरुषेय मानतो. ह्या मंत्रात प्राणांची शरीराबाहेरची व्याप्ती विसृत केली आहे. 5 व्या मंत्रात प्राण हा सूर्य आहे असे आपण वाचले आहे. सूर्याची किरणे सर्वदूर पसरतात आणि सूर्याची एकवटलेली शक्ती सर्वांपर्यंत पोहोचते. रथाच्या चाकाच्या आरी मध्यभागी एकमेकांना जोडलेल्या असतात, त्याला रथनाभि असे म्हटले आहे. एका ठिकाणी एकवटलेली प्राण शक्ती कोठेकोठे पसरते त्याचे वर्णन ह्या मंत्रात केले आहे. ऋग्वेदातील मंत्रांना ऋचा म्हणतात.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

जसे रथनाभि मध्ये सर्व आरे बसवलेले असतात त्याप्रमाणेच प्राणात सर्व काही एकवटलेले आहे. ऋचा, यजुर्वेदाचे मंत्र, सामवेदाची गीते, यज्ञ आणि अध्यात्मिक अधिकार प्राणात स्थिरावलेले असतात.

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे । तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ 2.7 ॥

त्वम् एव प्रजापतिः गर्भे चरसि प्रतिजायसे। प्राण इमाः प्रजाः तु तुभ्यम् बलिम् हरन्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि

त्वम् तू युष्मद् प्र. ए. व.

एव नक्कीच अव्यय

प्रजापतिः प्रजापति पुं. प्र. ए. व.

गर्भे गर्भात गर्भ पुं. स. ए. व.

चरसि हालचाल करतोस चर् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद म. पु. ए. व.

प्रतिजायसे जन्म घेतो प्रति+जन् धातु कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद म. पु. ए. व.

प्राण हे प्राण पुं. सं. ए. व.

इमाः ह्या इदम् स्त्री. प्र. ब. व.

प्रजाः प्रजा स्त्री. प्र. ब. व.

तु परन्तु अव्यय

तुभ्यम् तुला युष्मद् च. ए. व.

बलिम् आहुति बलि पुं. द्वि. ए. व.

हरन्ति आणतात ह धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

यः जो यद् पुं. प्र. ए. व.

प्राणैः प्राणांसह प्राण पुं. तृ. ब. व.

प्रतिष्ठसि स्थित आहेस. प्रति+स्था धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद म. पु. ए. व.

5व्या मंत्रात आपण प्राण म्हणजे सूर्य असे वाचले, 6 व्या मंत्रात प्राणात सर्व काही एकवटलेले आहे असे आपण वाचले आता त्यापुढे प्राणाला प्रजापती असे म्हटले आहे. प्रजा उत्पन्न करणारी शक्ती म्हणजे प्रजापती. 3-व्या मंत्रात प्राणाचे पाच भाग होऊन ते शरीराला आधार देतात असे सांगितले आहेच. प्रजा शरीराची देखभाल करण्यासाठी अन्न खातात म्हणजे जणू काही ते प्राणाला अन्नाची आहुती देतात अशी कल्पना मांडली आहे. प्राण नसेल तर शरीर अन्न भक्षण करणारच नाही.

हया मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

हे प्राण! तूच प्रजापती आहेस. तूच गर्भाशयात हालचाल करतोस आणि जन्म घेतोस. हया प्रजा तुला आहुती देतात आणि तू प्राणांसह स्थित आहेस.

देवानामसि वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा। ऋषीणां चरितं सत्यं अथर्वाङ्गिरसामसि ॥ 2.8 ॥

देवानां वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा अथर्वाङ्गिरसाम् ऋषीणां सत्यं चरितं असि ॥

देवानाम् देवांचा देव पुं. ष. ब. व.

वह्नितमः वाहक वह्नितम पुं. प्र. ए. व.

पितॄणाम् पितृंचा पितृ पुं. ष. ब. व.

प्रथमा प्रथमा स्त्री. प्र. ए. व.

स्वधा आहुती स्वधा स्त्री. प्र. ए. व.

अथर्वाङ्गिरसाम् अथर्व अङ्गिरस ऋषींचा

ऋषीणाम् ऋषींचे ऋषि पुं. ष. ब. व.

सत्यम् सत्य नपुं. प्र. ए. व.

चरितम् चरित नपुं. प्र. ए. व.

असि आहेस अस् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद म. पु. ए. व.

हया मंत्रात प्राणाची आणखी वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. प्राण गर्भाशयात हालचाल करतो असे आपण आधीच्या मंत्रात वाचले तसा तो देवांच्या अंगातही आहे. आपण यज्ञात आहुती देतो ती देवतांकडे अग्नी मार्फत पोहोचते. म्हणून देवापर्यंत हवी पोहोचवणार वाहक असे प्राणाला म्हटले आहे.

अङ्गिरस हया शब्दाचा अर्थ तेजस्वी', 'प्रदीप्त' किंवा 'ज्योत' असा सुद्धा होतो, जो अग्नीशी संबंधित आहे.

अथर्व हया शब्दाचा अर्थ चा ज्ञान, बुद्धी आणि स्थिरतेशी जोडलेला आहे.

"वन्ही तो चेतवावा रे" म्हणजे आत्मिक ज्योत जागृत करा, असा समर्थानी संदेह दिला आहेच.

हया मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

(हे प्राण!) देवांना हवी पोहोचवणारा तूच आहेस. पितरांची पहिली स्वधा तूच आहेस ऋषीं कडून आचरले जाणारे सत्य सुद्धा तूच आहेस.

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता । त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ 2.9 ॥

प्राण त्वं इन्द्रः तेजसा रुद्रः असि परिरक्षिता त्वं सूर्यः अन्तरिक्षे चरसि त्वं ज्योतिषां पतिः ॥

प्राण प्राण पुं. प्र. ए. व.

त्वम् तू युष्मद् प्र. ए. व.

इन्द्रः इन्द्र पुं. प्र. ए. व.

तेजसा तेजस्वी तेजस् पुं. तृ. ए. व.

रुद्रः रुद्र पुं. प्र. ए. व.

असि आहेस अस् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद म. पु. ए. व.

परिरक्षिता सर्वांचे रक्षण करणारा परि+रक्षितृ पुं. प्र. ए. व.

त्वम् तू युष्मद् प्र. ए. व.

सूर्यः सूर्य पुं. प्र. ए. व.

अन्तरिक्षे अन्तरिक्ष पुं. स. ए. व.

चरसि संचार करतोस चर् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद म. पु. ए. व.

त्वम् तू युष्मद् प्र. ए. व.

ज्योतिषाम् तेज ज्योतिस् नपुं. ष. ब. व.

पतिः पति पुं. प्र. ए. व.

प्राणांचे आणखी वर्णन ह्या मंत्रात वाचायला मिळते. इन्ध् धातु चा अर्थ प्रकाशणे. इन्द् धातु चा अर्थ ऐश्वर्य, ईश्वरी शक्ती असणे. इंद्र' या नावाच्या व्युत्पत्तीबद्दल एकमत नसले तरी, हे नाव ज्ञान, शक्ती, सामर्थ्य, पाऊस, आणि स्वर्गाच्या नियंत्रणाशी संबंधित आहे. तैत्तिरीयोपनिषदातील 4 थ्या अनुवाकात इन्द्राचा उल्लेख ज्ञानस्वरूप ॐकार असा केला आहे.

स्थिती सृष्टी लय अशी आपल्या जगाची स्थित्यंतरे, येथे इन्द्र म्हणजे ब्रह्मा, सृष्टी चा निर्माता, विनाशकारी रुद्र आणि रक्षणकर्ता विष्णू असे प्राणांचे वर्णन केले आहे असे वाटते आहे. प्राण म्हणजे सूर्य. सूर्याचे वर्णन अंतरीक्ष असे केले आहे. आपण आणि दुसरी वस्तू ह्यामधील अंतर म्हणजे अंतरीक्ष. ह्या अंतरीक्षात प्राण भरलेला आहे. अतिशय तेजस्वी असा सूर्य, तेजाचा अधिपती हा प्राणच आहे.

हया मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

हे प्राण, तेजाने संपन्न असा सूर्यदेव, विनाशकारी रुद्र आणि रक्षणकर्ता विष्णू तूच आहेस. तूच अंतरीक्षात भ्रमण करणारा, तेजाचा अधिपती सूर्य आहेस.

यदा त्वमभिवर्षसि अथेमाः प्राण ते प्रजाः । आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति ॥ 2.10॥

प्राण त्वं यदा अभिवर्षसि अथ ते इमाः प्रजाः कामाय अन्नं भविष्यति इति आनन्दरूपाः तिष्ठन्ति ॥

प्राण हे प्राण

त्वम् युष्मद् प्र. ए. व.

यदा जेव्हा अव्यय

अभिवर्षसि अभि+वृष् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद म. पु. ए. व.

अथ आता अव्यय

ते युष्मद् ष. ए. व.

इमाः हया इदम् स्त्री. प्र. ब. व.

प्रजाः प्रजा स्त्री प्र. ब. व.

कामाय काम नपुं. च. ए. व. कम् धातु इच्छा करणे

अन्नम् अन्न नपुं. द्वि. ए. व.

भविष्यति होईल भू धातु कर्तरि लृट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

इति असे अव्यय

आनन्दरूपाः आनन्दरूप पुं. प्र. ब. व.

तिष्ठन्ति राहतात स्था धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

कितीही विज्ञान पुढे गेले तरी सूर्यप्रकाशाशिवाय झाडे वाढू शकत नाहीत हे तर अंतिम सत्य. सूर्याच्या उष्णतेशिवाय पर्जन्य चक्र चालू राहू शकत नाही हे सुद्धा आपण जाणतोच. सूर्य हाच प्राण आहे. सूर्यामुळेच आपल्याला अन्नधान्य उपलब्ध होऊ शकते.

हया मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

हे प्राण! जेव्हा तू चांगली वृष्टी करतोस तेव्हा तुझी प्रजा, भरपूर अन्न निर्माण होईल अशी आशा करून आनंदी होतात.

ब्रात्यस्त्वं प्राणैकऋषिरता विश्वस्य सत्पतिः । वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्वनः ॥ 2.11 ॥

प्राण त्वं ब्रात्यः एकऋषिः। अता विश्वस्य सत्पतिः । वयं आद्यस्य दातारः मातरिश्व त्वं नः पिता ॥

प्राण हे प्राण

त्वम् तू युष्मद् प्र. ए. व.

ब्रात्यः संस्कारहीन ब्रात्य पुं. प्र. ए. व.

एकऋषिः अग्नी एकऋषि पुं. प्र. ए. व.

अता गिळंकृत करणारा अत् धातु जात राहणे+तक्

विश्वस्य विश्वाचा

सत्पतिः अस्तित्वाचा पती सत्+पति पुं. प्र. ए. व.

वयम् अस्मद् प्र. ब. व.

आद्यस्य आहुतीचा आद्य पुं. ष. ए. व.

दातारः देणारा दातृ पुं. प्र. ब. व.

मातरिश्व वायू मातरिश्वन् पुं. प्र. ए. व.

त्वम् तू युष्मद् प्र. ए. व.

नः आमचा अस्मद् द्वि./ च./ष. ब. व.

पिता पितृ पुं. प्र. ए. व.

दुसऱ्या प्रश्नातील 5व्या मंत्रात आपण प्राण म्हणजे सूर्य, वायू, पृथ्वी आणि रयि आहे असे वाचले होते. तसेच तो सत् असत् आणि अमृतस्वरूप परमात्मा आहे असे सुद्धा वाचले होते. त्यानंतर 7 व्या मंत्रात प्राणाला प्रजा उत्पन्न करणारी शक्ती म्हणजे प्रजापती असे म्हटले होते. त्यानंतर 9 व्या मंत्रात प्राण म्हणजे निर्माता, रक्षणकर्ता आणि विनाशी असे सुद्धा वाचले. आता प्राणाची आणखी गुणवैशिष्ट्ये ह्या मंत्रात वाचायला मिळतात.

येथे प्राणाला व्रात्य असे म्हटले आहे. ह्याचा अर्थ कसा लावायचा? काही तज्ञांच्या मते सर्व प्रजांचे मूळ प्रजापती हेच असल्याने त्यांच्या वर कोणी संस्कार करण्याचा प्रश्नच येत नाही म्हणून ते व्रात्य. एकऋषी म्हणजे एकमात्र, सूर्य किंवा अग्नी ला संबोधून म्हटले जाते. ह्याचा अध्यात्मिक अर्थ परम सत्ता, किंवा अशी शक्ती जी सर्वामध्ये सामावलेली आहे. अग्नी सर्वांचा भक्षक आहे. त्यानंतर प्राणाला ह्या विश्वाच्या अस्तित्वाचा पती असे म्हटले आहे. मातारिन् शब्दाची व्युत्पत्ती 'मातरि' (येथे 'अंतरिक्ष' या अर्थाने) आणि 'श्वस्' (श्वास घेणे) या संस्कृत धातूंपासून झाली आहे, ज्याचा अर्थ 'जो अंतराळात श्वास घेतो' असा होतो, म्हणजेच वायू. हा शब्द ऋग्वेदात वायुदेवतेसाठी वापरला जातो.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

हे प्राण! तू असंस्कारित, एकमेव ऋषी म्हणजे अग्नी असून चांगला भक्षक, ह्या विश्वाच्या अस्तित्वाचा पती (संरक्षक) आहेस. आम्ही तुला भक्ष्य देणारे दाते, हे मातरिश्वा तू आमचा पिता आहेस.

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि । या च मनसि सन्तता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः

॥ 2.12 ॥

ते या तनूः वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषी या च मनसि सन्तता तां शिवां कुरु मा उत्क्रमीः
॥

ते तुङ्गी तद् पुं. प्र. ब. व.

या जी यद् स्त्री. प्र. ए. व.

तनूः काया तनु स्त्री. द्वि. ब. व.

वाचि वाणी मध्ये वाक् स्त्री. स. ए. व.

प्रतिष्ठिता स्थापित प्रति+ स्था + क्त प्रत्यय स्त्री. प्र. ए. व.

या जी यद् स्त्री. प्र. ए. व.

श्रोत्रे कानामधे श्रोत्र नपुं. स. ए. व.

या जी यद् स्त्री. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

चक्षुषी डोळ्यांमधे चक्षुष् नपुं. द्वि. द्वि. व.

या जी यद् स्त्री. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

मनसि मनात मनस् नपुं. स. ए. व.

सन्तता व्यापून सम् + तन् धातु विस्तार होणे + क्त प्रत्यय स्त्री. प्र. ए. व.

ताम् तिला तद् स्त्री.द्वि. ए. व.

शिवाम् पवित्र शिवा स्त्री.द्वि. ए. व.

कुरु कर कृ धातु कर्तरि लोट् लकार परस्मैपद म. पु. ए. व.

मा नको अव्यय

उत्क्रमीः विपरीत क्रम (शरीरा बाहेर येऊ) उत्+क्रम धातु +अच् प्रत्यय

आतापर्यंत यष्टी आणि समष्टी पातळीवर, प्राणाची अनेक गुणवैशिष्ट्ये आपण वाचली. जे शरीर ताणले जाते (मोठे होत जाते) ती तनु. लौकिक अर्थाने आपण आपल्या कुटुंबाचे, मातापित्यांचे विस्तारीत अंश आहोत. आपला जीवात्मा, परमात्म्याचे विस्तारीत रूप आहे. हे सजीवांचे जग

सुरळीतपणे सुरु राहण्यासाठी प्राणाचा सर्व शरीरात संचार नियमित चालू रहायला हवा. प्राणशक्तीमुळे आपल्या कर्मेन्द्रिये आणि ज्ञानेन्द्रियांची कार्ये निर्विघ्नपणे चालू असतात.

हया मंत्रात असे म्हटले आहे की

(हे प्राण!) जी तुझी तनु वाणी मध्ये स्थापित असते तसेच कानांमध्ये आणि डोळ्यांमध्ये सुद्धा, जिने मन व्यापून टाकले आहे, तिला कल्याणकारी कर. विपरीत क्रम म्हणजे शरीराच्या बाहेर जाऊ देऊ नकोस.

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत् प्रतिष्ठितम् ।मातेव पुत्रान् रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति
॥2.13 ॥

त्रिदिवे यत् प्रतिष्ठितम् इदं सर्वं प्राणस्य वशे । माता पुत्रान् इव रक्षस्व नः श्रीः च प्रज्ञाम् विधेहि
इति ॥

त्रिदिवे तीन दिव्य लोक (स्वर्ग) त्रिदिव नपुं. स. ए. व.

यत् जे यद् नपुं. प्र. ए. व.

प्रतिष्ठितम् स्थापित प्रतिष्ठित नपुं. द्वि. ए. व.

इदम् हे इदम् नपुं. प्र. ए. व.

सर्वम् सर्व नपुं. प्र. ए. व.

प्राणस्य प्राणाचे प्राण पुं. ष. ए. व.

वशे अधीन वश पुं. स. ए. व.

माता मातृ स्त्री. प्र. ए. व.

पुत्रान् पुत्र पुं. द्वि. ए. व.

इव जसे अव्यय

रक्षस्व रक्ष् धातु कर्मणि लोट् लकार परस्मैपद म. पु. ए. व.

नः आमच्यासाठी अस्मद् च. ब. व.

श्री: वैभव श्री पुं. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

प्रज्ञाम् बुद्धि प्रज्ञा स्त्री. द्वि. ए. व.

विधेहि द्यावे वि+धा धातु धारण करणे कर्तरि लोट् लकार परस्मैपद म. पु. ए. व.

इति असे अव्यय

प्रश्नोपनिषदाच्या पहिल्या प्रश्नात प्रजा कुठून निर्माण होतात ह्याचे उत्तर वाचले होते. दुसरा प्रश्न भार्गवाने पिप्पलाद ऋषींना विचारला होता की प्रजांना किती देव धारण करतात, त्यांना प्रकाशित कोण करतात आणि त्यामध्ये श्रेष्ठ कोण? आतापर्यंत च्या 12 मंत्रात पिप्पलादांनी त्या प्रश्नांचे उत्तर असे दिले की आकाश, वायु, अग्नी, जल, पृथ्वी ही पंचमहाभूते व वाचा, मन, चक्षु (डोळे), श्रोत्र (कान) या नऊ शक्ती शरीराला धारण करतात. दहावा प्राण हा सर्वापेक्षा श्रेष्ठ आहे कारण त्याच्या आधीन सर्व शरीर आहे. आता त्या प्रश्नांच्या उत्तरांचा समारोप ह्या मंत्रात होत आहे. विश्वाच्या मूलभूत शक्तीला प्राण असे म्हटले आहे त्यामुळे शिर सलामत तो पगडी पचास ह्या उक्तीप्रमाणे प्राण असेल तर सर्व काही आहे. दुसऱ्या प्रश्नात सजीवांच्या स्थूल स्वरूपाच्या कार्यप्रणालीचे वर्णन केले आहे. शरीरांचे कार्य सुरळीतपणे चालू राहण्यासाठी प्राण सर्वश्रेष्ठ पण त्याच बरोबर प्रज्ञा आणि वैभव सुद्धा आवश्यक. संपत्तीचे महत्त्व यानिमित्ताने ऋषींनी अधोरेखित केले आहे. ह्या मंत्रामुळे लहानपणी ऐकलेली गोष्ट आठवते. लाकूडतोड्यावर देवी प्रसन्न होऊन त्याला वर मागायला सांगितले असता तो सोन्याची कुऱ्हाड मागतो, निदान आपले असे होऊ नये म्हणून बुद्धीचा योग्य वापर तितकाच महत्त्वाचा. सर्वश्रेष्ठ अशा प्राणाला त्याची लेकरे प्रार्थना करत आहेत. आमचा मातेप्रमाणे सांभाळ कर.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की या दृश्य लोकात आणि (देवादिकांच्या) तिसऱ्या द्युलोकात सर्व काही प्राणाच्या अधिपत्याखाली स्थापित आहे. माता पुत्राचे जसे रक्षण करते तसे आमचे रक्षण तू कर, आम्हाला बुद्धी दे, वैभव दे.

इति अनघा

-----ॐॐॐॐॐ-----